

УДК 336. 74: (477)»15/17»
Олексій Бакалець

ТАЛЕР В ГРОШОВОМУ ОБІГУ УКРАЇНИ КІНЦЯ XVI – ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XVIII ст.

У статті автор досліджує значення срібного талера в грошовому обігу та лічбі на землях України кінця XVI – першої чверті XVIII ст. Джерельну базу складають раніше не відомі і маловідомі писемні та нумізматичні джерела. Автор статті переконливо доводить, що срібний талер держав Європи і його фракції, поряд із золотим дукатом, відігравав домінуючу роль на грошовому ринку України, що перебувала під владою Речі Посполитої (1569–1647 рр.) та в період Гетьманщини (1648 – 1764 рр.).

Для визначення особливостей становлення та утвердження талера на українському грошовому ринку, необхідно перш за все, окреслити історичні та територіальні межі дослідження і проаналізувати особливості становлення, утвердження та занепаду європейської талерної системи в основних регіонах України. Дана тема взагалі ще не була об'єктом спеціального дослідження і розглядалася на рівні класових підходів радянської історичної науки, або на рівні супутніх, епізодичних розвідок. Перший історичний аспект проблеми полягає у висвітленні товарно-грошових відносин в Україні як невід'ємної частини Речі Посполитої у період від Люблінської унії 1569 р. до початку національно-визвольної революції 1648 – 1676 рр. під керівництвом Богдана Хмельницького (1595 – 1657). Другий аспект проблеми пов'язаний із утвердженням докорінно нової для тогочасної Європи системи суспільно-політичної, соціальної, економічної та духовної організації українського суспільства за Гетьманщини в другій половині XVII ст. Українці, визволившись від шляхетського та католицького гніту, розпочали

розбудову нової держави – Війська Запорозького. Гетьман з перших місяців незалежності провів серію заходів по формуванню державного апарату влади на зразок козацького самоуправління, регулярної армії, розподілу земельних угідь, налагодженню сільського господарства, ремесел, промислів, зовнішньої та внутрішньої торгівлі, податкової і фінансової системи України.

Основними грошовими одиницями в цей період залишалися «червоний золотий» (дукат) та срібний талер країн Центральної і Західної Європи, хоча не можна відкидати твердження про карбування власної монети Б.Хмельницьким у 1649 – 1653 рр.¹. Третім історичним аспектом проблеми є встановлення співвідношення політичного занепаду Гетьманщини у період «Руїни» (1663 – 1699) із українським грошовим ринком, коли Україна була штучно розділена на три сфери політичного і економічного впливу: проросійську (Лівобережжя, Слобожанщина), пропольську (Правобережжя, Галичина) і протурецьку (Поділля). Четвертий аспект полягає в тому, що з приходом до влади в Московському царстві Петра I (1582 – 1625), починається силова політика Росії, спрямована на максимальне використання українських матеріальних, економічних, людських, фінансових ресурсів, обмеження автономії Гетьманщини. Проводячи грошову реформу в 1701 – 1718 рр. цар вирішив замінити в Україні золоту, талерну та копову грошові системи на рублеву. Але як свідчать актові та нумізматичні джерела 20-х рр. XVIII ст., що іноземна монета ще не була витіснена російським срібним рублем із українського ринку, зокрема в Лівобережжі і Слобожанщині.

Територіальні межі дослідження пов'язані із адміністративно-територіальним поділом України в складі Речі Посполитої, що зберігався до середини XVII ст.; гетьманського полкового устрою в рамках Лівобережжя (1648 – 1764 рр.) і Правобережжя (1648 – 1667 рр.), Поділля під владою Туреччини (1672 – 1799 рр.), Правобережжя (1667 / 1714) – 1772 рр.) і Галичини в складі Речі Посполитої. Незважаючи на територіальний і політичний поділ, український грошовий ринок в кінці XVI – пер-

шій чверті XVIII ст. складав єдиний економічний комплекс, який базувався на загальноприйнятій у всій Європі талерно-дукатовій системі, приватній власності та вільній торгівлі.

Проблема, як предмет нашого дослідження, є особливо актуальною для розвитку сучасної України як європейської держави, яка вступила на шлях розбудови ринкової соціально-орієнтованої економіки, інтеграції до Європи через міжнародні політичні та економічні структури, зміцнення національної гривневої фінансової системи, поряд із розширенням ролі долара, євро та інших вільноконвертованих валют на сучасному українському грошовому ринку.

За роки незалежності написано десятки фундаментальних історичних праць: підручників, посібників, довідників, спеціальних монографій, перевидано історичні праці раніше заборонених чи забутих істориків – М.Костомарова, В.Антоновича, М.Грушевського, А.Кащенко, Д.Яворницького, В.Винниченка, С.Петлюри, Д.Дорошенка, І.Крип'якевича, Н.Полонської-Василенко та ін. З'явилися наукові праці з нумізматики, боністики та інших спеціальних історичних дисциплін: В.Замлинського, М.Дмитрієнко, Т.Балабушевич «Специальные исторические дисциплины» (1992), М.Дмитрієнко, В.Литвина, В. Ющенко «Гроші в Україні» (1998), перший довідник українською мовою на 20000 нумізматичних термінів В.Зварича і Р.Шуста «Нумізматика. Довідник» (1998), підручник для вузів Я.Калакури, І.Войцехівської, Б.Корольова та ін. «Історичне джерелознавство» (2002). З 1997 р. в Україні виходить ілюстрований журнал «Нумізматика і фалеристика», щороку нумізматичні розвідки друкуються у наукових збірниках Інституту історії України НАН України та провідних історичних кафедр університетів.

За відсутності спеціального дослідження про роль талера та його фракцій на українському грошовому ринку XVII – XVIII ст., автор зробив спробу всебічно охарактеризувати історію походження, види та типи талерів країн, міст та земель Європи, які зустрічалися у письмових (літописних, актових,

судових, довідкових, архівних) нумізматичних скарбових та колекційних джерелах України, Білорусії, Росії і Польщі. В роботі широко використані праці відомих українських нумізматів – І.Спаського, В.Антоновича, Є.Сіцінського, М.Котляра, В.Зварича, Р.Шуста, М.Дмитрієнко; фонди Київського Центрального історичного музею, Вінницького краєзнавчого музею, Глухівського та Кам'янець-Подільського історичних музеїв; раніше не опубліковані дані про Барський скарб польсько-литовських монет XVII ст. та матеріали колекцій, зібраних за останні 20 років нумізмом П.Січенком на території Барського району Вінницької області.

Найдетальнішу характеристику нумізматичних скарбів та грошового обігу в Україні із XIV до XIX ст. дав доктор історичних наук, професор М.Котляр у своїх нумізматичних працях – «Грошовий обіг на території України доби феодалізму» (1972), «Кладоискательство и нумизматика» (1974), «Нариси історії і лічби монет на Україні XIV – XVIII ст.» (1981). Крім цих досліджень ми використали деякі методи та підходи для характеристики талерів у працях Г.Спаського «Талеры в русском денежном обращении 1654 – 1659 гг.» (1960), В.Рябцевича – «О чем рассказывают монеты» (1977), В.Шугаевского «До питання про грошовий обіг в Україні в XVII ст. і чи була на Україні власна монета» (1923), К. Болсуновського «Монеты киевских князей XVI ст. Опыт историко-нумизматического исследования» (1909), В. Узденникова «Монеты России 1700–1917 гг.», Г.Федорова-Давыдова «Монеты – свидетели прошлого» (1985) та ін. Багато цікавих даних про використання талера багатими та середніми верствами населення України дають літописи Величка, Самовидця, колекція документів XVIII ст. відомого історика і етнографа М.А.Марковича (1804 – 1860), 10-ти томний щоденник-хроніка генерального підскарбія Гетьманщини Якова Маркевича, написаний на протязі 1717 – 1767 рр. у Глухові.

Сьогодні багато любителів-нумізматів і колекціонерів цікавляться історією талера, його різновидами та цінами на ту чи

іншу монету, він часто є об'єктом колекціонування чи навіть предметом контрабанди. Відомо із польських монетних каталогів, що вартість за один талер сягає від 50 до 2000 доларів США, в залежності від його стану, місця та року карбування².

В Європі талер як важка срібна монета (вага близько 24–31 г) виникла у кінці XV ст. в результаті різкого знецінення срібних монет денарієвого типу, необхідності потреб ринку в умовах зародження капіталістичних відносин та збільшення видобутку срібла. Період обігу цієї високопробної монети в окремих країнах тривав до кінця XIX ст. Перші талери були карбовані у 1484 р. ерцгерцогом Тіролю Сигізмундом (1439–1496). Маса монети дорівнювала одній унції і складала 31,83 г (29,232 г чистого срібла) 937,5 проби.

Зростання видобутку срібла в Тіролі, Саксонії, Чехії, вплив великої маси цього металу із Америки, після її відкриття у 1492 р. Колумбом, вдосконалення техніки відділення срібла від породи, дали можливість приступити до випуску талера практично в більшості країн Європи³.

Спочатку ця монета називалася гульденгрош («важка монета») і дорівнювала 60 крейцерів або 21 грошену або 1 гольдгульдену. Серед перших гульденгрошенів, поряд із Саксонськими, з'явилися чеські капмютцеталери, які карбувалися з 1518 р. в Іоакімській долині, де були срібні копальні, які приносили великі прибутки династії Габсбургів та сеньйорам (7 братам) Шлик. З середини 20-х рр. XVI ст. за цими монетами закріпилася назва «Іоакімсталери». Пізніше у Європі за основу було взято другу половину слова – талер, а в Московській державі – першу, тобто єфимок⁴.

У 1566 р. в Священній римській імперії розпочали карбування рейхсталера – імперського талера. Через деякий час він вийшов за межі Німеччини і став перебувати в грошовому обігу майже всієї Північної Європи. На півдні Німеччини поширюється назва талера «рейхсгульден» – срібний еквівалент золотому гульдену. У Франції талери почали називати «екю», в Італії – «скудо», в Іспанії, Мексиці, Південній Америці – «песо», в

країнах Скандинавії – «далер». Назва «талер» зберігається і в американському доларі⁵. Хоча талер вважався найбільш сталою лічильною і ваговою грошовою одиницею на протязі чотирьохсот років, він теж піддавався знеціненню. В Німеччині видавалися спеціальні імперські статuti, які регулювали грошовий обіг, затверджували обов'язкову монетну стопу. Але силовими методами впливати на ринок було важко. Талери у кінці XVI – в першій половині XVIII ст. карбувалися на монетних дворах Німеччини (Священної римської імперії), Чехії, Італії, Іспанії, Іспанських Нідерландів, Голландії, Швеції, Австрії, Угорщині, Швейцарії, Литві та Польщі.

Взагалі талери були спочатку «монетами для багатих», їх збирали у своїх скарбницях королі, князі, графи, герцоги, кардинали, гетьмани, магнати, шляхта, купецтво. Ними сплачували борги, контрибуцію, скупляли землю, маєтки, наймали війсьсько, викупляли полонених, здійснювали торгівельні операції на міждержавному рівні. Проте талер поступово пристосовувався до повсякденного торгівельного життя і його починають використовувати в кінці XVI ст. вже на ярмарках і місцевих торгах середні верстви українського міста. Так, в актовій книзі Житомирського міського уряду записано під 1582 р., що «жупан коштував таларов осьмь»⁶. З письмових джерел Вінницького обласного краєзнавчого музею дізнаємося про вартість ходових товарів на Вінницькому ринку цього часу: 0,5 м полотна коштував 2 гроші, 0,5 м сукна – 12 грошів, кожух – 2 талери, чоботи – 2,5 талери, віл – 10–12 талерів⁷. У Пириятинській міській книзі (Полтавщина) 1691 р. записано, що «готових грошей сорок таларов, а коня взяли в десяти таларах. Всеї суми полтораستا сполна золотих»⁸. Це перші письмові згадки про використання талера на українському ринку та роздрібні ціни на окремі товари та свійських тварин.

Як правило, в українських, білоруських чи польських джерелах XVII – XVIII ст. місце карбування талерів не вказується, тому що вони в різних країнах Європи мали приблизно однакову пробу срібла, вагу та курс. За даними польських актових

пам'яток XVI ст. курс талера постійно підвищувався і навпаки знецінювалась розмінна монета, зростали ціни на товари та послуги. Так, у 1528 р. курс талера складав 30 польських срібних грошів (вага 1 гроша – 3,1 г, проба металу – 775), у 1545 р. – 31, у 1551 р. – 32, у 1568 р. – 33, у 1586 р. – 35, у 1598 р. – 36, у 1600 р. – 37 грошів⁹. До середини XVII ст. ціна талера і відповідно, на найнеобхідніші для населення товари, зросли.

На відміну від Священної Римської імперії, де імператори намагалися регулювати грошовий ринок, контролювати монетні двори, кількість та якість талерної і розмінної грошової маси, Річ Посполита на своїй території та в залежних від неї землях (Україні, Білорусії, Швеції, Пруссії, Курляндії) не встановлювала законів про обіг на її території лише власної монети чи вилучення іноземної монети з обігу. Свідченням цього є сотні скарбів та окремі знахідки іноземних монет, поряд із польськими та литовськими, на території України та Білорусії. В Польщі, на відміну від Великого князівства Литовського та західних держав, гроші карбували гіршої якості із таким незначним вмістом срібла, що населення країни деколи вважало їх фальшивими і намагалося користуватися голландськими, чеськими, німецькими, італійськими, литовськими золотими, талерами та їх фракціями. Найбільше цінувалися на українському ринку першої половини XVII ст. талери – «биті», «коронні», «старі», «імперські», «левкові», «крижові», «любські», Брауншвейга, Брабанту, Гданська.

Перші польські талери були випущені на зразок чеських і німецьких у 1533 р. за наказом Сигізмунда I (1506 – 1548) – чоловіка засновниці міста Бару – Бони Сфорци. Талери карбували на Торунському монетному дворі у невеликій кількості. Маса одного талера складала 27,266 г. Згодом талери вартістю 30 срібних грошів були випущені в 1540 р. у Великому князівстві Литовському. Монети – медалі типу талера із зображенням короля запровадив Сигізмунд II Август (1545 – 1572). Регулярний випуск талерів запровадив у 1580 р. король Речі Посполитої Стефан Баторій (1576 – 1586). На талері 1580 р. карбування

зображено (на аверсі) корону та герби Польщі (орел) і Литви (вершник), на зворотному боці (реверсі) – Стефан Баторій із скіпетром у правій руці та дата – 1580. Саме з цього часу польські талери та їх фрагменти (півталери, орти, шостаки, трояки, півтораки, гроші, півгроші) називали «коронними». Коронні талери карбувалися у місті Олькуш, а литовські – у місті Вільно. Їх маса складала 28,5 г (24,3 г чистого срібла).

За Сигізмунда III (1587 – 1632) крім звичайних «важких» (на українських землях їх ще називали «битими») талерів карбували також «легкі». На злотових «легких» талерах розмішували цифру «XXX», тобто 30 срібних грошів. 1 талер або 1 золотому або 30 грошам або 60 півгрошам. Ці монети на українському ринку називали ще «коповими». Їх маса складала близько 20 г, з яких лише 12,5 г було чистого срібла¹⁰.

«Важкі», «биті» талери масою 28,8 г (чистого срібла – 25,5 г) ще називали «імперськими» на зразок німецьких імперських талерів, випущених згідно статуту Карла V у місті Аугсбурзі в 1551 р. Згідно з ним було запроваджено талер масою 31,18 г (27,49 г чистого срібла), тобто з кельнської марки карбували 7,5 талерів. 1 талер або 72 крейцера. Пізніше, у 1559 р., в Аугсбурзі було введено для південно-західних земель Священної римської імперії, Чехії, Угорщини, Австрії легкий талер вагою 24,62 г (22,89 г чистого срібла), який дорівнював 60 крейцерів. Тобто ми бачимо, що талер традиційно в Південній Німеччині поділявся на крейцери, а в Північній Німеччині, Литві та Польщі – на гроші.

З другої половини XVIII ст. маса і проба важких талерів почала зменшуватися, хоча понад два століття якість і маса талера в основному залишалася стабільною. Так, у 1528 р. талер на українському ринку коштував 30 польських грошів, у 1600 р. – 35–37 грошів, у 1611 р. – 40 грошів, у 1619 р. – 45 грошів, у 1622 р. – 60–120 грошів, у 1623–1627 рр. – 75–96 грошів. В період 1628–1663 рр. вартість талера складала 90 грошів. З 1663 р. курс талера зріс і складав 8 злотих або 240 мідних грошів Яна II Казимира (1649–1668)¹¹.

Дуже часто у скарбах та письмових джерелах XVII – XVIII ст. України зустрічаються гданські, золоті, левкові та крижові талери. Гданські талери карбувалися у місті Гданську починаючи із 1577 р. Їх вага складала 28 г. На аверсі талера зображено герб міста Гданська – корона, два хрести і два леви, на реверсі – постать Ісуса Христа із хрестом у руці. Якість цього талера була дещо нижча від німецького рейхсталера. Проба срібла у гданського талера складала 656,25, у рейхсталера – 888,99. Курс гданського талера на ринках Галичини складав 54 гроші, рейхсталера – 60 грошів¹².

Згадки про перші золоті талери – гульденталери, масою 24,82 (22,91 г чистого срібла) зустрічаються у Львівських братських книгах у 1560 р. Курс золотого талера в 1576 – 1588 рр. складав 30 грошів. В середині XVII ст. курс цього талера складав 3 польських золотих або 90 грошів. Тому на українському ринку ще побутувала назва «тризлотовий». У великій кількості золотий талер був карбований за короля Яна II Казимира у 1663 – 1666 рр., в тому числі і на Львівському монетному дворі¹³. Ця грошова одиниця часто згадується у листах, наказах і Універсалах Б.Хмельницького. Так, 28 січня 1653 р. Хмельницький направив із Чигирина до київських міщан Універсал про їх звільнення від сплати 1 тис. золотих¹⁴. На території України золотий прирівнювався до 20 срібних російських копійок.

Про роль левкових талерів – левендальдерів, які спочатку карбували у Нідерландах, виразно говорить той факт, що переважна кількість талерної монети, виявленої у скарбових комплексах XVII ст. в Україні, поряд із альберстусталерами і патагонами Південних Нідерландів, представлені саме цією великою монетою. На нідерландських «левках», які вперше були відкарбовані у 1578 р., з одного боку було зображено крокуючого лева, а з іншого – воїна. Курс левендальдерів складав на Лівобережжі у другій половині XVII ст. 60 старих срібних литовських або 75 тогочасних польських грошів. В Галичині він коштував 80 грошів. Про ці легкі талери вагою близько 24 г є спогади в літописі С.Величка в описі майна фастівського полковника С.Палія:»

таляров чотириста и шестнадцать и четвертка. Левов битих сорок и три...»¹⁵ та в десятках інших документів. Велика популярність левендальдерів в Європі привела до випуску подібних монет, які часто зустрічаються в українських скарбах XVII – першої половини XVIII ст., у ряді країн Європи: в князівствах Італії, графстві Рітберг у Вестфалії рітбергські «леви», випущені в обіг при Іоані IV (1640 – 1660) у 1660 р., були максимально подібні до зовнішнього вигляду оригіналів, але одночасно мали свої відмінності. Вони карбувалися офіційно, але насправді були не повноцінними монетами. Справа в тому, що рітбергські левки були срібними зовні, а в середині – мідними¹⁶.

Талер «крижовий», «крижак» – назва монет талерного типу (альбертусталерів), що теж часто вживалася в українських письмових джерелах XVII – XVIII ст. Цей термін походить від зображення на талері перехрещених палиць Геркулеса, що мали вигляд хреста. Він входив до групи тризлотових талерів. Дуже рідко в письмових та скарбових джерелах зустрічаються дані про користування в грошовому обігу України XVII ст. російськими єфимками срібними іноземними талерами, які використовували як метал для карбування російської срібної монети та випуску за наказом царя рубля – «єфимка». У 1647 р. на Московському монетному дворі на талерах стирали легенду на іноземній мові та робили в центрі монети надчекан із зображенням царя верхи на коні із списом у руці. До цього часу в Московському царстві було заборонено на ринку використовувати іноземну монету. Основною грошовою одиницею в Росії залишалася срібна копійка. Але вона була досить малим номіналом для великих фінансових операцій і в той же час – великим для покупки дрібних товарів. До того ж її маса постійно зменшувалась. Якщо в XVI ст. вона важила 0,68 г срібла, то в 1630 р. – лише 0,48 г¹⁷.

Російський уряд був дуже незадоволений економічною та політичною самостійністю гетьманської України, орієнтацією українського ринку на європейські країни. Тому російський цар, після приєднання України до Московського царства в 1654 р.

намагався обкласти українське населення грошовим і натуральним податками, ввів обмеження на торгівлю Гетьманщини з Центральною Європою через Гданськ, стимулював торгівлю з Росією і розпочав грошову реформу, яка мала катастрофічні для неї наслідки. Рубель прирівнювався до 100 срібних копійок, хоча їх реальна вага – 28 – 29 г дорівнювала лише 64 коп. Ала вже в 1655 р. емісія срібних рублів припинилася. Щоб врятувати становище на ринку Олексій Михайлович (1649 – 1682) наказав випустити велику кількість талерів із надчеканкою копійчаним штемпелем з «ездецом» (вершником) і датою – 1655. Називався цей нумізматичний витвір «єфимок з признаком». «Признак» був потрібний для того, щоб талер не надходив на ринок поза казною, оскільки в іноземців талер купляли за 50 копійок, а на внутрішньому ринку продавали за 64 коп. В Україні як ходили на ринку талери без всяких «признаків», так і продовжували ходити, викликаючи в населення більше довіря, ніж єфимки. Про те, що новий рубель призначався і для України, яскравіше всього свідчить титул царя, розміщений на ньому. Олексій Михайлович називався на монеті «царем и великим князем Всея Великая и Малая Руси». Щоб схилити до себе Б.Хмельницького, штемпелями, які були виготовлені для карбування срібного рубля, відкарбували велику золоту монету – подарунок українському гетьманові¹⁸. Не виключено, що з Росії надходили до українського скарбу гроші у вигляді талерів-«єфимків». Про це свідчить той факт, що в кінці лютого 1653 р., коли велися переговори між Україною і Росією про укладення військово-політичного союзу проти Польщі, Богдан Хмельницький послав кримському хану 40 тисяч єфимків, щоб схилити його знову до підтримки України, коли польські підрозділи вторглися в Брацлавщину. Гетьман послав гроші також ногайським, очаківським і белгородським мурзам, щоб заручитися їх підтримкою¹⁹. Б.Хмельницький (1648 – 1657) керував Україною, за висловом І.Крип'якевича, як «цілком незалежний володар». Характеризуючи полковий устрій та фінансову політику Гетьманщини він відзначає її ефективність та чіткість, вра-

хування з боку гетьмана інтересів старшини, рядового козацтва, міщан, селян і православного духовенства. Прибутки до гетьманського скарбу надходили в золотих і талерах із прямих податків з селян і міщан (козаки і монастирі податків не платили), з прикордонного мита, надходжень від промислів і торгівлі. Не було певної системи оподаткування: в одних місцевостях брали податки від землі, в інших – від кількості худоби. На користь гетьманської адміністрації йшли податок «показенщина» (податок на виробництво горілки), тютюнова десятина, мито від продажу горілки, дьогтю, зборів з млинів. До державного скарбу йшли гроші із довозу та вивозу товару. Податки поступово зростали: у 1714 р. введено новий податок – «поголовщину» – не з вартості товару, а з «голови» власника та наймитів (чумаків), що везли товар²⁰.

До державного скарбу належали «королівщини», «рангові» землі, які служили для утримання державних установ і уряду, кошти (гроші гетьмана і держави за правління Б.Хмельницького не були розділені), які служили для утримання козацької старшини, канцелярій (генеральної, полкової та сотенної), компанійських полків, на забезпечення іноземних послів, для розвитку промислів і зовнішньої торгівлі. З 1655 р. є згадки про «гетьманського підскарбія», який контролював гетьманську касу, прибутки та витрати держави в цей час. Збирачів податків називали індукторами або екзакторами, які збирали мито з іноземних купців та збір на горілчані напої²¹. Прибутки українського скарбу складали 1 мільйон золотих²².

За гетьманування І.Брюховецького було зроблено спробу відокремлення державного скарбу від гетьманського: встановлено посаду генерального підскарбія – керівника державних фінансів. Але ця посада зникла із вбивством Брюховецького і відновилася лише в 1728 р. у Глухові. У березні 1669 р. під контролем московського царя у Глухові гетьманом Лівобережної України було обрано Дем'яна Многогрішного (1669 – 1672) та підписання «Гадяцьких статей», які склалися із 27 пунктів. Д.Многогрішному вдалося настояти на тому, щоб царський

уряд відмовився від власної податкової і адміністративної системи в українських землях. Гетьману (за надання військової підтримки під час постійних війн) визначалась плата в розмірі 1000 золотих червоних в рік, генеральному писареві і обозному – по 1000 польських злотих (золотих), суддям військовим – по 300 злотих, судовому писареві, бунчужному, полковникам – по 100 ефимків²³. За правління І.Мазепи скарб знову став неподільним. У конституції Пилипа Орлика 1710 р. приділялося багато уваги фінансовим справам. Вона відновлювала посаду генерального підскарбія, і обмежила гетьмана в праві розпоряджатися «добрами військовими». Він повинен був задовольнятися своїми оброками і прибутками «на булаву» та особу його гетьманську належачими, як то індуктор (податок за довіз товарів), Полком Гадяцьким, сотнею Щептаківською, добрами Почеповськими, Оболонськими й іншими інтратами, які здавна ухвалено і поставлено на уряд гетьманський»²⁴. 1728 р. поновлено посаду генерального підскарбія. Відокремлено державний скарб від особистого скарбу гетьмана, але державний скарб був переданий під контроль російського уряду. Було введено два підскарбії – один українець і один росіянин. Вони керували збором натуральних і грошових податків, контролювати видатки, контролювали підлеглі їм органи та фінансову діяльність міських магістратів (чого раніше не було), Підскарбії мали скарбові канцелярії та нову установу – «Щотну комісію»²⁵.

Про небезпеку, яка загрожувала Польщі з боку Війська Запорозького в особі Б.Хмельницького свідчить указ польського короля Яна II Казимира (1649 – 1668) від 28 липня 1649 р. про зміщення Богдана Хмельницького й призначення гетьманом Війська Запорозького Семена Забузького. Польський уряд оголосив винагороду за голову Б.Хмельницького в сумі 10 тисяч золотих²⁶.

Про об'єми використання талерів на українському ринку та розвиток торгівлі у XVII ст. свідчать численні актові документи, матеріали із фондів музеїв, приватних колекцій, іноземних джерел. Наприклад, під час облоги турками Львова в

1672 р. населення міста було змушене заплатити викуп «в сорок тисяч червоних золотих і сорок тисяч талерів битих»²⁷. У Володимирській Бродській книзі 1649 р. записана скарга пані Смитківської на селян, які забрали у неї »готових пінязей (грошей) в талерах битих , тисячу золотих», а в акті із Східної Волині зафіксовано курс талера на 1687 р. у 3 золотих, зрозуміло у «старій монеті»²⁸.

У 1650 р. курс золотого талера у Західній Україні складав 45 грошів, тобто він дорівнював $\frac{1}{2}$ талера. Саме півталери переважали на українських ярмарках, торгах і базарах. Наприкінці XVII ст. в Лівобережній Україні збиралося 390 ярмарків, у Слобожанщині – 271, у Правобережжі – 42. Остання цифра свідчить про важкі наслідки «Руїни», турецько-татарських нападів для Брацлавщини та Поділля.

Українські гетьмани сприяли розвитку торгівлі, ремесел, промислів, розбудові міст, проведенню великих ярмарок, які відбувалися по декілька разів на рік і приурочувалися до релігійних свят. Найбільшими і найбагатшими за асортиментом товарів були ярмарки в Києві, Лубнах, Ніжині, Кролевеці, Стародубі, Харкові, Сумах, Полтаві, Барі, Вінниці, Кам'янці, Львові. Так, товарообіг ніжинських (де домінувала підтримувана Б.Хмельницьким гільдія грецьких купців) та роменських ярмарків сягав 4 мільйони срібних рублів²⁹.

Важливою ланкою системи внутрішньої торгівлі України XVII – XVIII ст. були торги, які спеціалізувалися на продажу певного товару за талери, російські єфимки чи срібні копійки. Глухів – гетьманська столиця за правління І.Скоропадського (1708 – 1722), П.Полуботка (1722 – 1724), Д.Апостола (1727 – 1734), К.Розумовського (1750 – 1764) спеціалізувався на подажу хліба, горілки, виробництву гармат, церковних дзвонів, мідних і бронзових котлів, посуду, художньої кераміки³⁰. Ромни – тютюну, Кролевець – худоби, Львів – худоби та холодної січної зброї. Іоан Альнпех у своєму »Описі міста Львова» згадує військовий арсенал та вказує на те, що «ніде в Польщі не можна було б краще озброїти військо , як тут...»³¹. Дійсно, Львів був

не тільки найбільшим торговим центром України, але і всієї речі Посполитої. Чисельні торгівельні шляхи з'єднували місто з країнами Східної та Західної Європи: Італією, Австрією, Німеччиною, Угорщиною, Молдавією, Голландією, Росією, Туреччиною, Фландрією, Кримським ханством, Запорізькою Січчю.

Торкаючись української торгівлі у Правобережжі в середині XVII ст. відомий французький інженер Г.Боплан у своєму історико-топографічному «Описі України.» зауважив, що жителі м. Києва «витворюють досить значну торгівлю для України хлібом, футрами, воском, медом, салом, солоною рибою та ін.»³². Невпинно, особливо після визволення України від Речі Посполитої та відміни кріпацтва, зростає кількість місцевих торжків та базарів. На території Лівобережжя їх діяло понад 8 тис., а на Слобожанщині – майже 2 тис.³³. На базарах, які збиралися раз або двічі на тиждень, місцеве населення (козаки, міщани, монахи, селяни) продавали лишки продуктів і вироби ремісників. Тут переважала дрібна срібна монета: орти (1/4 талера), шостаки (1/5 талера), трояки (1/8 талера), півтораки або «чехи» (1/16 талера), гроші (1/24 або 1/30 талера), півгроші (1/48 або 1/60 талера).

Яскравим прикладом переважання фракцій талера (переважно старих випусків) в XVI ст. на грошовому ринку маленьких укріплених міст Правобережжя є Барський скарб польсько-литовських монет, знайдений у 2002 р. в м. Барі Вінницької області. Скарб із 76 срібних монет зберігався у невеликому глиняному горщику. Там виявлено у доброму стані: 7 коронних ортів, 11 шостаків, 11 трояків, 42 півтораки, 2 литовські та 3 польські півгроші. Загальна вага скарбу складає 185 г. Найдавніша монета у скарбі – шостак із зображенням Сигізмунда III (1587 – 1632), датований 1614 р., його вага складає 4,37 г. Найновіша монета скарбу – шостак 1670 р. карбування вагою 3,48 г, короля Михайла Корибута (1669 – 1673). У скарбі переважають півтораки (1,5 гроша), які карбували на монетних дворах Кракова (1614 – 1625), Бидгоша і Вільно (1619–1620). Серед цих монет

є 9 монет із гербом, на якому зображено навхрест три корони – герб Швеції та лев на задніх лапах (герб Курляндії). Очевидно, ці монети (а подібні зображення на гербах, поряд із орлом і вершником, зустрічаються на польських коронних талерах 1617 – 1630 рр. Сигізмунда III та талерах 1633 – 1648 рр. Владислава IV (1632 – 1648)³⁴, були випущені для грошового обігу в підлеглих землях Речі Посполитої – Швеції та Курляндії. Ці монети потрапили на територію Барського староства в результаті міжнародної торгівлі та внутрішнього обігу. Барський скарб, у якому не було великої монети – талера, скоріше всього належав місцевому міщанинові, який у період політичної та економічної нестабільності (періоду «руїни») вирішив приховати свої незначні заощадження до кращих часів³⁵ іншу ситуацію в Західній Україні характеризує Глинянський скарб, знайдений і досліджений у 1964 р. М.Котляром. Цей скарб був знайдений у с. Глинянка Золочівського району Львівської області і датується другою половиною XVI – першою половиною XVII ст. Скарб нараховував близько 1500 монет, різних виробів із срібла. Він містив багато масивних (40 мм в діаметрі, вагою – 28–29 г) талерів різних європейських країн, півталерів (14–15 г). Тут були Гданські орти (5,5 г) діаметром 15 мм, карбовані в місті Гданську з іменем короля Сигізмунда III (1587 – 1632). Основну масу скарбу складала низькопробні польські і литовські півтораки, гроші і півгроші. Цей скарб міг належати купцеві або місцевому шляхтичу.

У 1979 р. у с. Великі Єрчики Сквирського району Київської області було знайдено скарб із 1177 монет вагою понад 1,5 кг. Це був скарб переважно польсько-литовських монет XVII ст. Найстаршою монетою скарбу виявився празький гріш Венцеслава II карбування 1300 – 1305 рр. і мейсенський гріш Вільгельма III (1428 – 1482). Наймолодшими монетами скарбу півтораки і орти Сигізмунда III Вази (1587 – 1632), завдяки яким було визначено час заховання скарбу. Вагомість скарбу надають срібні талери міста Піза 1601 р. та Голландської республіки 1620 р. Але як і в описаному скарбі, так і в більшості

скарбів, талери зустрічаються дуже рідко³⁶. Пояснити це явище можна тим, що талери використовували як міжнародну валюту тогочасного європейського ринку. Потреба в талерах як у «твердій» монеті і в сировині для карбування розмінної срібної монети (із потертих талерів) була настільки великою, що не було вигідно перетворювати її на скарб, тобто виводити з грошового обігу. Про значні торгівельні зв'язки України з Європейськими державами яскраво свідчить географія монет та кількісне співвідношення у Єрченському скарбі, який належав людині середнього достатку: Польща – Річ Посполита – 790 монет (67,11 %), Німеччина – 227 монет (19,29 %), Московське царство – 125 монет (10,62 %), Прусія (лен Речі Посполитої) – 14 монет, Швейцарія – 5 монет, Трансильванія – 10 монет, Австрія, Прусія, Нідерланди, Тоскана (Піза), Чехія, Литва – по одній монеті³⁷.

Великий скарбовий матеріал по досліджуваному періоді (XVI – XVIII ст.) містилися у зібраннях та описах археологічного та нумізматичного скарбового матеріалу членів українського відділу Імперської археологічної комісії. Зокрема В.Б. Антонович на базі монетних скарбів, які потрапили до фондів Київського університету Святого Володимира (відкритий у 1834 р.), склав «Археологічну карту Київської губернії, а Є.Сіцінський у 1901 р. у Москві видрукував «Труды одинадцатого археологического съезда в Кіеве 1899 г.» Археографічна карта Є.Сіцінського характеризує географію розміщення скарбів (без їх детального аналізу) та грошовий обіг на Поділлі в складі Речі Посполитої та Гетьманщини. На карті зафіксовано понад 60 скарбів у 12 повітах Подільської губернії. Найбільш цінними на нашу думку є наступні скарби:

У 1890 р. в м. Сатанові Проскурівського повіту (зараз – Хмельницької обл.) на поміщицькому полі виявлено 163 польських монети XVII ст. В с. Райківці у 1886 р. на землях власника Скибневського знайдено 1004 срібні монети, 40 з яких (ймовірно талерів) взяті Імперською Археологічною комісією. В с. Останківці (1894 р.) виявлено скарб із 63 срібних та 98 мідних монет XVII – XVIII ст., переважно польських, ро-

сійських, німецьких. Там же було знайдено інший скарб, який складався із 153 півтораків, шелягів польських, пруських, шведських і ризьких першої половини XVIII ст. У 1889 р. у місті Проскурові (сьогодні Хмельницький) знайдено скарб голландських червонців (дукатів) і золотих речей. В с. Печеськи виявлено скарб із 140 срібних польських, російських та шведських монет XVII ст.

У с. Горбасове Летичівського повіту 1890 р. на селянському полі знайдено 350 польських монет Сигізмунда III (1587 – 1632), шведських Густава Адольфа і Христини (1632 – 1654) та пруських Фрідріха Вільгельма (1713 – 1740). Трохи раніше (1886) в цьому ж селі селяни знайшли 347 польських і шведських монет із золота (дукати) і срібла (талери і їх фракції) XVII ст. У 1870 р. в с. Попівці знайдено глечик із 4 квартами дрібних монет (боратинок) Яна II Казимира (1649–1668). У с. Варинки (1892) поблизу р. Згар знайдено скарб із 240 срібних польських монет XVII ст.

У с. Пиків Вінницького повіту із ставка дістали глечик із 58 монетами (польськими, німецькими, голландськими 1500 – 1625 рр. В 1893 р. у місті Вінниці в шкіряному мішечку знайдено 24 срібних копійки Іоана IV, а дещо раніше (1887) – казанок з польськими монетами початку XVII ст.

У 1890 р. в Луці Немирівській Брацлавського повіту селянин Гаврило Шмаль знайшов 1110 польських срібних монет XVII ст. В м. Немирів (1888) знайдено до 900 талерів і дрібних польських монет Сигізмунда III, Яна II Казимира, шведських – Адольфа і Христини, пруських – Георга Вільгельма. В с. Рогозна (1897) знайдено скарб із 775 монет. З них – одна датська, дві – шведських, п'ять бранденбурзьких, п'ять польських (1615 – 1628) XVII ст. У 1887 р. біля Брацлава на полі виявлено скарб із 742 срібних і мідних монет – польських, шведських і бранденбурзьких XVII ст. В с. Сокілець знайдено 499 срібних польських, шведських і римських монет XVII ст. В 1845 р. у м. Трускавець знайдено 22 польські монети, а в с. Козинці виявлено (1844) скарб із 728 дрібних монет, переважно польських,

угорських, тевтонських магістратів, пруських, брауншвейзьких, м. Гамберштадта, графства Юхіль, Клеве і Берть періоду 1528 – 1649 рр.

Могилівський повіт. У м. Бар 1891 р. знайдено скарб із 48 срібних польських і пруських монет XVI – XVII ст. У с. Ялтушків в 1897 р. виявлено скарб із 30 срібних монет XVII ст., частина з них – білонні польські і пруські монети. У 1851 р. в с. Володовці (Володіївці Барського р-ну Вінницької обл.) знайдено найбільший за різноманітністю європейських країн скарб, знайдений за 1844 – 1889 рр. на території Подільської губернії. У скарбі містилося 874 монети 1556–1620 рр., серед яких – монети Брауншвейга, герцогства Мюнстельбергського, герцогства Юліх і Клеве, графства Мансвельд, єпископств Бріксель, Верденського, абатств Карбай і Кведлінбург, Угорського князівства Семигородського, міст Геттінгема, Гамбурга, Ганновера, Кельна, Оліва, князівств Рейхтейна, Штитиня-Померанського, Швейцарського кантону Цуга, графства Шаумбург і князівства Ліпе³⁸.

Аналізуючи вищенаведений скарбовий матеріал в 5 із 12 повітів Подільської губернії ми можемо зробити висновок про те, що в скарбах, по-перше, переважає польська срібна та мідна монета XVII ст. По-друге, в скарбах дуже рідко, як вже зазначалося раніше, фігурують срібні талери і золоті дукати, по-третє, подільський ринок XVII – початку XVIII ст. дуже багатий на іноземну європейську монету Швеції, Прусії, Голландії та ін. держав, по-четверте, ні в одному із скарбів не виявлено жодної турецької монети другої половини XVII ст., хоча Поділля 27 років (1672 – 1799) перебувало під владою турків.

Цікавий нумізматичний матеріал про грошовий обіг у XVII – XVIII ст. в Правобережній Україні, зокрема Барському старостві, містить приватна колекція жителя міста Бару Січенка П. І. Вона зібрана із окремих монет різних номіналів, країн, знайдених на території Барського р-ну Вінницької області. У колекції – 6 срібних талерів XVII ст. різної якості та збереження (коронний талер Сигізмунда III із зображенням портрета коро-

ля – на реверсі та корони з гербом Речі Посполитої; срібний талер Брабанту 1617 р. вагою 28 г (гурт гладкий), левковий талер Нідерландів вагою 24 г із зображенням на аверсі крокуючого лева, ана реверсі – воїна; талер Брауншвейга 1628 р. вагою 28 г. На аверсі монети зображено багатоскладний герб Брауншвейга, на реверсі – велетня, що вириває з корінням столітню ялину). В колекції зібрано 13 ортів, з яких 4 – коронних 1621, 1622, 1623, 1624 р. і 5 ортів м. Гданська 1619, 1623, 1624, 1625, 1626 р. Сигізмунда III (1587 – 1632); 3 пруських орти 1621, 1622, 1623 р. Георга Вільгельма; польський орт 1788 р. Станіслава Августа (1764 – 1795). В зібранні є 3 шостаки 1757, 1766, 1787 р. Августа III (1733 – 1763) та Станіслава Августа, три трояки Сигізмунда III 1590, 1617 р. і Іоанна Георга 1616 р. (Саксонія), 3 тимфи 1663 р. Яна II Казимира. Найбільше в колекції півторакив Польщі (15 штук) і драйпелькерів (1,5 гроша) Німеччини – міст Ельбенга (1624 р.), Бранденбурга (1622 і 1624 р.), Шаумбурга 1602 р., півтораки Австрії, Угорщини, Курляндії, празький грош 1510 р. Вацлава II, обрізаний під півторак (вага – 2 г). Серед 6 грошовиків є: гданський гріш 1626 р. (вага – 0,95 г), 1632 р. (вага – 0,8 г), польські гроші Сигізмунда III: 1610 р. (вага – 1,6 г), 1611 р. (вага – 1,5 г), 1613 р. (вага – 1,6 г). У колекції Січенка П.І. також є 8 срібних півгрошів Сигізмунда I Августа (1506–1548) і Сигізмунда II Августа (1545–1572): 1509 р. (вага – 1,05 г), 1518 р. (вага – 1,05 г), 1519 р. (вага – 0,95 г), 1523 р. (вага – 1,1 г), 1550 р. (вага – 1 г), 1556 р. (вага – 1,1 г), 1558 р. (вага – 1,1 г), 1561 р. (1,09 г).

Дані знахідки окремих монет в Барському р-ні переконливо доводять, що в грошовому обігу кінця XVI – XVII ст. переважала в основному срібна дрібні (півгроші, гроші, півторатрошовики, трояки) та середні монети – орти, тимфи, шостаки. Лише невелику частку колекції складають срібні талери країн Європи та зовсім відсутні півталери.

Фонд Вінницького обласний краєзнавчого музею у 2002 р. поповнився новою монетою, знайденою на території Вінницької області. Це – срібний альбертусталер, відкарбований в іспан-

ських Нідерландах у 1621 р. Назва «альбертусталер» походить від імені намісників Альберта та Ізабелли (1599 – 1621). Номінальна вартість монети складала 48 стюверів. Талер містить 24,65 г чистого срібла, що на 1,33 г менше від імперського талера. На одному боці монети зображено скісний бургундський андріївський хрест, імена намісників іспанських Нідерландів із зазначенням їх титулів. На другому боці монети зображено іспанський гербовий щит, увінчаний короною. Навколо корони розміщений Орден Золотої руни і легенда. Цей вид талера був досить поширений в Україні у XVII ст., про що свідчать ця та інші знахідки альбертусталерів.

Документи свідчать про те, що Богдан Хмельницький та інші гетьмани прихильно ставилися до православного духовенства, церкви та монастирів. Їм було повернуто церкви, маєтки та землі, забрані католицькою церквою і польськими магнатами. За Гетьманщини (1648 – 1764) їх вплив на суспільство та їх багатства зросли в багато разів. Так, 11 жовтня 1654 р. гетьман підписав два документи: Універсал про підтвердження прав Максаківського монастиря на села Холми, Прачі, Високе, Красностав, Максаки, Ярутин. Другий наказ був надісланий ніжинському полковнику з проханням не чинити перешкод Максаківському монастирю у володінні селами³⁹. 9 січня 1656 р. Б.Хмельницький видав ще три документи: Універсал про дозвіл Київському Братському монастирю ситити мед, Універсал про заборону Війську Запорозькому чинити утиски та кривди ніжинським міщанам, Універсал про надання сіл Ксавери, Мукоїди, Плесецьке Київському Братському монастирю⁴⁰.

За підрахунками історика І.Крип'якевича протягом 1648 – 1657 рр. 11 монастирів одержали 48 земельних володінь⁴¹. Найбагатшим власником серед монастирів була Києво-Печерська Лавра, про що свідчить її казна, знайдена робітниками під час ремонту Успенського собору у 1898 р. Це був найбільший скарб Східної Європи. Він з одного боку свідчить про великий вплив і економічну могутність монастиря в період Гетьманщини, з іншого – яскраво ілюструє весь спектр грошо-

вих відносин в Україні у XVII ст. У знайденій 26 листопада 189-8 р. схованці, закритій товстою чавунною плитою, стояли чотири олов'яні посудини і дерев'яна діжка, схожа на старовинний вулик. Усі посудини і діжка були заповнені золотими та срібними монетами, медалями, переважно західноєвропейськими. Скарб містив 1 пуд 26 фунтів золота (27,43 кг), 17 пудів срібла (273,43 кг)⁴².

Скарб за наказом імператора Миколи II (1894 – 1917) вивчив, описав і оцінив у суму 65 тис. золотих руб. працівник Ермітажного мюнцкабінету А.К.Марков. В скарбі Києво-Печерської Лаври було 16079 монет, медалей, жетонів, із них – 6184 золотих і 9895 срібних. Поряд із монетами та медалями в скарбі зберігалось 11 документів 1636 – 1753 рр., які свідчать про те, що це не казна І.Мазепи, як вважали спочатку російські історики, а казна Києво-Печерської Лаври. Монети скарбу хронологічно охоплюють період з другої половини XVI ст. до кінця XVII ст. Найбільше у скарбі було голландських, австрійських, німецьких, польських, російських, італійських монет, переважно срібних талерів, півталерів, єфимків та золотих дукатів⁴³.

Наявність великої кількості іноземних золотих дукатів (червоних золотих) у скарбі свідчить про їх панування XVII ст. в грошовому обігу України. За списком Маркова золотих дукатів Голландії та Іспанських Нідерландів у скарбі було 3996, срібних талерів – 8375, півталерів – 275. В скарбі було 238 російських монети (6 золотих і 232 єфимки). Австрія представлена 1184 монетами (748 золотих і 432 срібні), Священна Римська Імперія – 1034 (609 золотих і 425 срібних), Польща – 195 (161 золота і 34 срібні), Італія – 80 (79 золотих і 1 срібна), Франція – 67 монет (1 золота і 67 срібних), Швеція – 63 (58 золотих, 8 – шведське карбування в Східній Прибалтиці, 5 срібних талерів), Трансільванія – 40 монет (33 золотих і 7 срібних).

Скарб був вивезений до Петербургу в Ермітаж. Там залишили лише із всього скарбу 3114 найбільш цінних (з відмінним збереженням) монет (1443 золотих і 1071 срібна)⁴⁴. На жаль, сьогодні ці монети розпорошені в основному зібранні Ермітажу і не є

власністю України. Наявність у скарбі великої кількості дукатів і талерів свідчать про економічну могутність монастирів, відсутність в той час власної української монети, про високий розвиток внутрішньої та зовнішньої торгівлі, в якій Гетьманщина відігравала досить важливу роль.

Про власне збагачення гетьманів, генеральної старшин та їх вплив на економіку свідчать описи майна І.Самойловича (1676 – 1687), І.Мазепи (1687 – 1709), П.Полуботка (1722–1724). Подібно до талерів, дукати були найавторитетнішими монетами другої половини XVII – першої половини XVIII ст. в грошовому обігу Лівобережжя. Разом з тим асортимент грошей українського ринку вказаного періоду різко збільшився. Український літописець Самійло Величко у своїй «Летописи событий в Юго-Западной России в XVII веке» (1720) розповідає, що Петро I (1682 – 1725) «после баталии Полтавской 1709 года со шведами монету старовечную Пльскую со всей Малой России, то есть левы (левкові талери. – *Авт.*), орлянки, чвертки, полталярки, орты, тимфы, шостаки, шаги, чехи, осьмаки и лядский со всей Малой России вывел и погубил». Тут мова йде про грошову реформу Петра⁴⁵.

У наведеному Самійлом Величком описі майна гетьмана Івана Скоропадського у 1722 р. (після його смерті) вказана тогочасна вартість золотого дуката: «червоних золотих « 22251... поставили прето червоний, як тоді ж бивали по 6 золотих» (польських). У середині XVII ст. в Західній Україні давали 6 золотих доброї монети. Таким чином, «червоний золотий коштував удвічі більше від талера. Таке стійке співвідношення між ними зберігалося до кінця XVIII ст.⁴⁶

Важливою умовою більшості фінансових справ Гетьманщини було повернення боргу чи сплати за землю, садибу чи майно у доброї монеті. У Ніжинській ратушній книзі 1673 р. записана сума в «червоних золотих чтири тисячі і в монети білої чтири тисячі»⁴⁷. Синонімом епітета «добра» були визначення «біла, «стара», «бита», «тверда» монета, тобто талер, півталер, орт, шостак випуску 20–30-х рр. XVII ст. В актовому ма-

теріалі Лівобережжя талер подалу починає виступати як один із найважливіших засобів рахунку грошей. У «короткому описі Молдавії» (1678) вказано, що після смерті Б. Хмельницького у 1657 р., І.Виговський взяв із його скарбниці «денег на мілліон талярей»⁴⁸.

М.Котляр, аналізуючи грошовий обіг і грошові одиниці, які перебували на українському ринку другої половини XVII – початку XVIII ст., зробив висновок про те, що талер як одиниця монетної лічби був притаманний Лівобережній Україні. Останній був майже позбавлений припливу звичної для населення монети із Речі Посполитої, зокрема з Правобережжя, яке із 1714 р. знову було під владою поляків. російська ж срібна монета – копійка, єфимок та рубель ще не утвердилися на українському ринку. В цих умовах монети перебували в обігу до повного зношення, а на ринок проникали не лише низькопробні білонні, витерті монети, але й багато фальшивих підробок. Встановлено, що у 1669 – 1673 рр. за наказом гетьмана Петра Дорошенка (1665 – 1676), який зробив спробу об'єднати усі українські землі в єдину державу, у с. Лисянка функціонував фальшивомонетний двір на чолі з монетним майстром Янком Гранковським, який переїхав сюди із Львова. Він підробляв сучасні йому польські монети: півтораки (чехи), шеляги (соліди) Яна II Казимира (1648 – 1668) і шостаки із знаком Львівського монетного двору 1656 – 1658 рр. та 1660 – 1663 рр.⁴⁹.

Інший гетьман – Іван Мазепа (1687 – 1709), будучи мудрим політиком, дипломатом, збирачем українських земель, був разом з тим найбільшим у Європі землевласником. Найвища в козацькій державі посада відкрила йому якнайширші можливості для збагачення. У маєностях, розкиданих по різних районах України, йому належало близько 100 тисяч залежних селян, а в ряді повітів Росії – 20 тис. кріпаків⁵⁰. Але є ряд фактів про те, що він, будучи меценатом, з великою широтою душі жертвував цінності із своєї скарбниці і великої колекції (зброї, монет, картин) для підтримки духовності народу. В період із 1695 до 1706 рр. на кошти Мазепи (переважно дукати і талери) було побу-

довано 5 нових церков, 5 соборів у столиці – Батурині, Києві, Переяславі і Чернігові, та завершено будівництво ще трьох храмів. Були відбудовані і набули самобутнього національного обличчя в стилі українського барокко – Софіївська дзвіниця, Успенський собор, Троїцька церква Києво-Печерської Лаври, Михайлівський золотоверхий монастир. Архівні матеріали підтверджують той факт, що Мазепа особливу увагу приділяв розвитку української науки. Великі кошти він витратив на підтримку Києво-Могилянської академії (1701), яка була відреставрована на його кошти до 1704 р. роки своєї найвищої влади в Гетьманщині він використав для того, щоб перетворити Україну в Європейську державу⁵¹.

Цікаві дані про грошовий обіг Гетьманщини та своєрідний погляд на постать ще одного опального гетьмана Павла Полуботка (1722 – 1724) висловлює доктор історичних наук, професор Л.Мельник у статті «Скарби Полуботка.» Автор відзначає, що батько і син – Леонтій та Павло Полуботки, посідаючи найвищі щаблі у старшинській ієрархії Гетьманщини, були чи не найбагатшими державцями на початку XVIII ст. Записи в міських книгах Чернігова засвідчують, що вже в середині 80-х рр XVII ст. переяславський полковник Л.Полуботок придбав у чернігівських міщан орні поля і ниви під Черніговом, села Полуботки і Півці за 48 золотих і 7 кіп грошей. На новопридбаних землях Л.Полуботок осаджував хутори і слободи⁵². Після смерті батька у 1695 р. Павло Полуботок став єдиним спадкоємцем маєстностей батька. Пізніше, у 1698 р. він подав до Чернігівської міської книги купчі про придбані ґрунти «зъ дубравами, зъ деревом бортним, сіножатями та на млин на р. Свишні на загальну суму 680 золотих, 20 таляров і 60 кіп грошей литовських». А як відомо, копа – одиниця грошової лічби в Україні XIV – XVIII ст. У XVII ст. вона дорівнювала 75 польським, 60 литовським грошам, 50 російським срібним копійкам⁵³.

Ставши у 1705 р. чернігівським полковником, П.Полуботок добився від царя (якому залишився вірним у 1708 р.) і гетьмана І.Скоропадського жалуваних грамот на нові землі і ма-

етності. Коли у 1714 р. він видав свою дочку за племінника гетьманші Настасії Скоропадської, Якова Маркевича – генерального підскарб'я і автора 10-ти томного щоденника-хроніки, П.Полуботок ще з більшим розмахом зайнявся скупівлею земель, угідь, садів, млинів. У 1711 р. купив с. Кувічечі, дворище в Любечі, млин та угіддя, землі «зъ людьми в том кгрунте осілими за 3000 золотих, дворище в с. Виблі на загальну суму 930 золотих і 240 талярів. У 1712 – 1713 рр. скупив греблі, ґрунти і млини на р. Свиші, Білоусі, Скові на суму 4468 золотих, 50 талярів і 33 кіп грошей «монети доброї.» У 1714 р. було зафіксовано 10 угод на загальну суму 1020 золотих і 60 талярів. За п'ять останніх років (1719 – 1723) йому вдалося укласти всього 5 купчих на суму 1720 золотих і 118 талярів – «монети доброї копейчаної личби української»⁵⁴. Всього Л.Мельник нарахував у власності П.Полуботка 1 містечко, 43 села, 7 слобідок, 24 «сільця» і 6 хуторів. В них було 2647 дворів посполитих (залежних селян) і міщан, що складало близько 21 тисячу чоловік. Крім того П.Полуботок займався широкою торгівельно-промисловою діяльністю: скупленням товарів, хліба, худоби, тютюну, млинарством, ґуральництвом, виробництвом сукна, скла і заліза. Після смерті гетьмана Полуботка у 1724 р., усі маєтності та гроші були описані і конфісковані на користь царської казни. Вибори нового гетьмана були заборонені. Серед іншого добра гетьмана було конфіковано грошей: 24 мішки та 82 невеликі «пів-мішки» із золотими та срібними монетами, в тому числі талерами і ефимками⁵⁵.

Разом з тим, збагачуючись особисто, такі гетьмани як Б.Хмельницький, І.Мазепа, І.Скоропадський, П.Полуботок підносили на вищий рівень економіку Гетьманщини, намагалися підняти своє становище до європейських володарів свого часу, сформувати собі міцну опору в особі старшинської еліти, здобути повної незалежності України. Орієнтуючи державні і свої господарства на східний та західний ринок, вони тим самим сприяли розширенню грошового обігу й формуванню загальноукраїнського ринку, втягненню господарств Гетьманщини в

загальноєвропейський ринок. Відомо із різних джерел про активну торгівлю українських купців із країнами Сходу, Заходу і Півдня Європи.

У 1722 – 1727 рр. в Лівобережжі за наказом Петра I діяла Малоросійська колегія, яка карала і милувала українців, насаджувала російські порядки, обкладала населення непосильними грошовими та натуральними податками і повинностями, насильно вводила у грошовий обіг російського рубля, вилучала іноземну монету. Так, якщо до 1725 р. з українського населення було зібрано 45527 рублів податку, то лише у 1727 р. до царської казни надійшло з України 244255 руб.⁵⁶. Але ще декілька десятиріч, до повного знищення Катериною II (1762 – 1796) Гетьманщини в 1764 р., Запорізької Січі в 1772 р. та приєднання до Російської імперії Правобережжя в результаті поділу Польщі у 1772 р., на грошовому українському ринку переважали європейські монети талерного та дукатового типів.

Таким чином, розглянувши ряд писемних джерел, монографій, відомі та раніше невідомі скарбові матеріали, що характеризують економічний і торгівельний розвиток українських земель, його динаміку під владою речі Посполитої і в умовах незалежності (Гетьманщини) в кінці XVI – у першій чверті XVIII ст., зазначимо, що вони в достатній мірі підкреслюють ту роль, яку відігравав в грошовому обігу, у формуванні економічної основи Гетьманщини, срібний талер та його фракції. Російські гроші ще не відігравали домінуючої ролі в українських землях в цей період.

1. Бакалець О.А. Організація фінансової справи та спроба карбування власних монет за часу гетьмана Б. Хмельницького.// Наук. запис. ВДМУ ім. М. Коцюбинського. Серія: Історія – Вінниця, 2004. – Вип. VII.–С.

2. KAMINSKI S. KATALOG MONET POLSKICH 1649–1696. – Warszawa, – 1982. – S. 109–148.

3. Зварич В., Шуст Р. НумізMATика. Довідник. – Тернопіль, 1998. – С. 349.

4. Фенглер Х., Гіроу Г. Словарь нумизмата. – М., 1982. – С. 239.
5. Федоров-Давыдов. Монеты – свидетели прошлого. – М., 1981. – С. 6
6. Котляр М. Нариси історії обліку і лічби монет на Україні XIV–XVIII ст. – К., 1981. – С. 79.
7. Матеріали Вінницького краєзнавчого музею. Виставкова зала №16.
8. Стороженки. Семейный архив. –Т. 6. – С. 74.
9. Котляр М.Вказ. праця. – С 80.
10. Зварич В., Шуст Р.Вказ. праця. – С. 352.
11. Там само. – С. 352.
12. Zagorskiego I. Tablice o monetach dawnej Polski. – Warchawa, 1845. – tabl. XIII.
13. Зварич В., Шуст Р. Вказ. праця. – С. 165.
14. Смолій В.А., Степанков В.С. Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності – К., 1994. – С. 157.
15. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. –1720. – Ч. 3. – С. 55.
16. Строков О. «Левы» графства ритберг – афера эпохи первоначального накопления капитала? // Нумізматика і фалеристика. – 2002. – № 3. – С. 40–41.
17. Михайлова Н. Єфимки с признаком. // Мир денег. – 1999. – № 5. – С. 64.
18. Федоров-Давыдов. Монеты – свидетели прошлого. – С. 166.
19. Смолій В. А., Степанков В.С.Вказ. праця. – С. 158.
20. Полянська-Василенко Н. Історія України. – К., 1993. – Т. 2. – С. 190.
21. Дорошенко Д. Нарис історії України. – К., 1992. – Т. 2. – С. 119.
22. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1992. – С. 198.
23. Белашов В.І. Глухів – столиця Гетьманської і Лівобережної України. –Глухів, 1996. – С. 19–20.
24. Полонська – Василенко Н.Вказ. праця. – С. 191.
25. Там само. – С. 191.
26. Смолій В.А., Степанков В.С. Вказ. праця. – С. 93.
27. Котляр М.Вказ. праця. – С. 120.

28. Котляр М. Там само; Бойко О.Д. Історія України. – К., 2001. – С. 9
29. Січинський В.Ю. Чужинці про Україну. – К., 1992. – С. 76.
30. Белашов В.І. Вказ. праця. – С. 22.
31. Тоїчкін Д.В. Дослідження центрів виробництва холодної січної зброї в Україні // Спеціальні історичні дослідження: питання теорії та методики. Зб. наук. пр. – К.: НАН України, Ін-т іст. України, 2001. – С. 67.
32. Лановик Б.Д. та ін. Історія господарства: Україна і світ: Підручник. – К., 2000. – С. 162.
33. Zagorskiego I. Tablice o monetach dawnej Polski. – Warszawa, 1845. – Табл. XXII–XXX.
34. Закалець О.А. Нарис історії грошового обігу України. – Бар., 2003. – С. 28.
35. Яушева-Омельянчик Р. Скарб знайдено... // Нумізмати́ка і фалеристика. – 2002 – № 1. – С. 12–13.
36. Там само. – С. 13.
37. Сидинський Е. Труды одинадцатого археологического съезда в Киеве 1898 г. – М., 1901. – Т.1 – С. 201–284.
38. Смолій В.А., Степанков В.С. Вказ. праця. – С. 195.
39. Там само. – С. 214
40. Там само. – С. 38.
41. Бакалець О.А. Малий історично-нумізматичний довідник. – Бар., 2003. – С. 54–55.
42. Потин В. Сукровища монастырской казны (Киево-Печерский клад 1898 года) // Нумізмати́ка і фалеристика. – 2002. – № 4. – С. 30–33.
43. Котляр Н.Ф. Кладоискательство и нумизматика. – К., 1974. – С. 105.
44. Там само. – С. 158.
45. Летопись Самовидця. – К., 1878. – С. 250
46. Котляр М.Ф. Кладоискательство и нумизматика. – С. 158.
47. Там само. – С. 159.
48. Якушева-Омельянчик. Монетні двори на теренах України (від минулого до сьогодення). // Нумізмати́ка і фалеристика. – 2001. – № 4. – С. 29.

49. Смолій В. Іван Мазепа. Володарі гетьманської булави. Історичні портрети. – К., 1995. – С. 390.

50. Михайлова Н. Слава и проклятие Ивана Мазепы // Мир денег. – 1999. – № 8–9. – С. 56–58.

51. Мельник Л. Скарби Полуботка // Історія України. – 2001. – № 37. – С. 37.

52. Малий словник історії України. Смолій В., Верстюк В., Дмитрієнко М., та ін. – К., 1997. – С. 210–211.

53. Там само. – С. 38.

54. Там само. – С. 38.

55. Деркач А. Глухів – Гетьманська столиця. – К., 2000. – С. 71.

Olexiy Bakalets

THALER IN MONETARY CIRCULATION OF UKRAINE (THE END OF THE XVITH – THE FIRST QUARTER OF THE XVIIITH cc.).

The research work deals with the place of a silver thaler, a money unit in the monetary system and counting on the Ukraine at the end of the 16th century and the first quarter of the 18th century. It is based on the written sources, some of them are well-known to the science, some of them are less-known. The author of the articles proves that the silver taller of the European countries and its fractions along with the gold-en dukat were dominating on the money market of Ukraine, oppressed by Poland (Rich Pospolyta) in 1569–1647 and in Hetmans period (1648–1764).